

K-märkt – vad är det?

Vad menar vi egentligen när vi säger att en byggnad borde K-märkas eller byggnadsminnesförklaras? Det vi i folkmun kallar för K-märkning finns faktiskt inte som begrepp i lagstiftningen, även om både riksantikvarien och många länsantikvarier tycker att det är en bra benämning.

Det är i stället fråga om flera olika former av skyddsbestämmelser.

MARIE-LOUISE AARÖE, *Frilansjournalist*

Det är inte bara byggnader som kan vara kulturhistoriskt märkliga och omfattas av skyddsföreskrifter. Ett parti av gamla riksväg 2 utanför Ljungskile är förklarat som byggnadsminne.

KOMMUNERNA upprättar i dag bevarandeprogram för områden och byggnader som särskilt väl anses spegla traktens arkitektur, byggnadsteknik eller kulturhistoria. Bevarandeprogrammet är reglerat i de detaljplaner som kommunen upprättar och det är byggnadsnämnden som är beslutande instans. Med hjälp av Plan- och bygglagen har kommunerna i dag möjlighet att skydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom att i planen använda beteckningarna Q eller q. Skyddet är juridiskt bindande och gäller så länge planen gäller.

Ett starkare skydd är byggnadsminnesmärkning. Ett byggnadsminne är en byggnad, byggnadsmiljö, park eller trädgård som har ett så stort nationellt värde att det måste bevaras för framtiden. Vem som helst kan föreslå att en anläggning ska förklaras som byggnadsminne. Det är då länsstyrelsen som efter en noggrann utredning fattar beslut om en eventuell byggnadsminnesförklaring.

Då det gäller byggnader som ägs av staten är det Riksantikvarieämbetet som väcker frågan om byggnadsminnesförklaring och regeringen som fattar beslutet. Man bör därför skilja på vanliga byggnadsminnen som är privatägda byggnader där länsstyrelsen är tillsynsmyndighet och statliga byggnadsminnen där Riksantikvarieämbetet har tillsynen. Byggnadsminnesförklaring är ett mycket exklusivt skydd som bara kan bli aktuellt för ett relativt litet antal byggnader och anläggningar.

Under de senaste åren har det generel-

la skyddet för byggnader och byggnadsmiljöer blivit starkare. I ett tillägg till Plan- och bygglagen som kom 1998 står det uttryckligen att: «Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara.»

SKYDDET VÄXER FRAM

Skyddet för kulturhistoriskt värdefulla byggnader går i Sverige tillbaka ända till 1666 års «Placat och Påbudh om Gamle Monumenter och Antiquiteter i Rijket».

Under 1800-talet växte intresset för historia i alla former. Arkitekterna studerade och restaurerade de gamla monumenten – ofta som rena rekonstruktioner av vad man trodde sig veta. Det var inte förrän vid sekelskiftet 1900, med nationalromantik och hembygdsrörelse, som intresset utsträcktes till att omfatta hela den svenska byggnadskonsten. Nu intresserade man sig inte bara för kyrkor och slott. Enkla stugor och stadsmiljöer blev också intressanta. Restaurering skulle inte bygga på spekulationer utan vara på vetenskap grundad vård. Kraven blev starka på någon slags lagstiftning för att skydda hela det nationella kulturarvet av byggda miljöer.

Det dröjde dock ända till 1920 innan Sverige, med «Kungl. Maj:ts Kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet», fick sin första lagstiftning till skydd för kulturhistoriskt intressanta byggnader. Lagen kom i prakti-

ken att enbart gälla statens och kyrkans byggnader, även om tanken varit att även kommunala byggnader skulle omfattas av skyddet. Först med 1942 års lag om «skydd för kulturhistoriskt märkliga byggnader» fick vi en lagstiftning som gav möjlighet till skydd för privata och kommunala byggnader, även om lagen fick en relativt begränsad omfattning. En användbar lagstiftning och ett effektivare skydd kom med 1960 års byggnadsminneslag.

Sedan 1988 har vi en ny kulturminneslag som reglerar byggnadsminnesförklaringar av privata och kommunala anläggningar, medan statliga byggnadsminnen behandlas i en särskild förordning från samma år.

RIKSPERSPEKTIV

– 1960 års byggnadsminneslag avsåg att skydda det bästa av landets kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse. Lagen var till för att skydda all slags bebyggelse – från 'koja till slott'. Tyvärr har vi inte kunnat genomföra det till den bredd som vi önskat, berättar Ulf Gyllenhammar, förste antikvarie på Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Värmland blev försökslän i samband med att Byggnadsminneslagen kom till. Landsantikvarien och representanter för Riksantikvarieämbetet reste runt och valde ut olika byggnader, allt från de 'litterära husen' som till exempel Selma Lagerlöfs Mårbacka, till viktiga industriminnen.

Men nutiden är också viktig att beskriva. Dagens samhälle har en tendens att förändras mycket hastigt, vilket gör arbetet svårt. De olika folkrörelsernas byggnader från 1900-talet känns angelägna att bevara. Det handlar om idrottsrörelsen, de frireligiösa rörelserna, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen.

DET BÄSTA SKA SKYDDAS

– Riksantikvarieämbetets uppdrag ändrades 1976 i samband med att länsstyrelserna tog över ansvaret för Kulturminnesla-

T.v. Vaktstugan vid Kynnefjäll i norra Bohuslän blev en symbol för det folkliga motståndet mot dumpning av kärnkraftsavfall, och är exempel på en byggnad som det är angeläget att bevara.

T.h. Kajskjul 107, som är terminal för Englandsfärjan i Göteborg, är med sin platsgjutna betong ett exempel på en relativt modern byggnad som bland annat genom sin konstruktion gör den värd att kulturmärkas. Arkitekt: Lund & Valentin Arkitekter.

gen i respektive län. Den roll som Ämbetet har i dag är att vara rådgivande i olika frågor och att se till att Kulturminneslagen tillämpas på ett likartat sätt över hela landet, berättar Ulf Gyllenhammar.

– Det händer att vi då och då får remisser som avser principiellt viktiga ärenden. Ett som jag minns speciellt handlade om en vaktkur vid Kynnefjäll i norra Bohuslän, där man under årtal vaktat berget efter diskussioner om dumpning av avfall från kärnkraftsanläggningar. För att göra tillvaron lite bekvämare för dem som vaktade byggde man en vaktkur. Den var vi angelägna att bevara till eftervärlden som exempel på bebyggelse som kan sägas symbolisera en av tidens betydelsefulla frågor.

Meningen är att de bästa exemplen av olika slags bebyggelse om möjligt ska skyddas och bevaras. Det är inte alltid lätt för en länsantikvarie att bedöma detta utifrån ett riksperspektiv. Här kan Riksantikvarieämbetet komma in som en bra rådgivare. Allmänt kan sägas beträffande urvalet att avsikten med lagstiftningen är att säkerställa ett byggnadsbestånd som i sin sammansättning speglar olika tider, byggnadsstilar, historiska förlopp och sociala förhållanden.

BRA SAMARBETE EN FÖRUTSÄTTNING

– I dag har vi i Sverige drygt 1 870 byggnader som skyddas enligt Kulturminneslagen. Tyvärr är de ojämnt fördelade över landet.

Önskvärt vore att till exempel fler av sjö- och fiskenäringens hus skulle skyddas och även jordbrukets ekonomibyggnader, eftersom de försvinner i takt med ändrade förhållanden i samhället. Det finns även alltför få torp och fåbodas som är skyddade. Likaså finns alltför få industriminnen bevarade.

Ett byggnadsminne behöver inte bestå av bara ett hus. Medevi brunn är exempel på ett byggnadsminne som består av åtskilliga hus med tillhörande grönytor.

– Det är viktigt att vara överens, betonar Ulf Gyllenhammar, och att alla berörda är införstådda med innebörden av skyddet. Att genom lagstiftningen få till stånd ett samarbete mellan ägare till kul-

Gripsholms slott hör till den 'första generationen' av byggnader som avsattes som byggnadsminnesmärken enligt Kungl. Maj:ts beslut den 25 januari 1935.

T.h. Få europeiska städer kan visa ett så välbevarat industrilandskap som Norrköping.

turhistoriskt värdefulla hus och företrädare för kulturminnesvården ansågs vid lagens tillkomst som lagstiftningens främsta syfte. Det ligger mycket i det påståendet.

LÄNETS PERSPEKTIV

– Det är ofta en lång process innan länsstyrelsen kan fatta beslut om byggnadsminnesförklaringar. Utredningar om byggnadens eller miljöns kulturhistoriska värde måste göras, kommunen måste få lämna synpunkter och sist – men viktigast – måste ägaren gå med på byggnadsminnesförklaringen, berättar Jan-Gunnar Lindgren, länsantikvarie i Västra Götalands län.

– I länet har vi cirka 205 byggnadsminnen. De speglar en alltför snäv del av vår historia. Många av dessa byggnadsminnen är hus från 1700-talet. Vi måste få en bredd i det vi förklarar som byggnadsminnen. Ambitionen är att spegla så mycket som möjligt av bebyggelseutvecklingen och det som är typiskt för vårt län. Här har vi lotsutkiken på Smögen som ett annorlunda exempel som vi har byggnadsminnesförklarat.

Ett annat viktigt exempel är kommunikationernas utveckling. Ett vägavsnitt utanför Ljungskile, gamla riksväg 2 som går parallellt med E6, är förklarad som byggnadsminne. Det gäller de 800 meter av vägen som finns kvar. När länsantikvarien Jan-Gunnar Lindgren åker upp i Bohuslän tar han gärna av till detta vägavsnitt och åker över på vänster sida av vägen, lite försiktigt och bara när det är helt tomt, för att uppleva hur det en gång var. Och höra hur det låter när man kör på vägar satta med granit.

– Detta visar att det inte alltid behöver vara byggnader som byggnadsminnesförklaras utan målet är att sprida skyddet så mycket som möjligt över länet och spegla så många företeelser som möjligt.

GEMENSAMT ENGAGEMANG

Genom det kommunala engagemanget finns det stora möjligheter att bevara byggnader och fungera som en rådgivande instans. Vissa kommuner har en antikvarie anställd och det vore önskvärt att alla kommuner hade det. De kan hjälpa till med råd om både färgsättning och byggnaders utformning. De kan även hjälpa till med kunskap om material och den gamla byggnadstekniken. Självklart handlar det även om fastighetsägarens engagemang och om de pengar som han

har råd att lägga ut på sin fastighet.

– Anslaget för byggnadsvård är alldeles för litet ur riksperspektiv, säger Jan-Gunnar Lindgren. Det behövs mycket mer pengar om vi ska klara vår byggnadshistoria i Sverige.

– All bebyggelse får efter en tid ett värde. Här har vi landshövdingehusen i centrala Göteborg som ett tydligt exempel, och funkisbyggnaderna som har föraktats av många men i dag är mycket hyllade och populära. Samma sak gäller för våra förorter, där tidsperspektivet ger ett ökat värde i fastigheten. Det är angeläget att inventera förorter som Angered och Bergsjön, som faktiskt är en hembygd för många människor. Det är viktigt med eftertänksamhet och att inte riva i onödan utan att man värderar även vår tids bebyggelse.

VÅR INTRESSANTA NUTID

Vår tid erkänns vara lite av ett problem. Det är inte alltid lätt att se värdena i vår egen tid, men dess historia måste få synas. Alla städer har sin identitet som också måste få ta sin plats. Betong låter för många hårt och ogästvänligt men i Kajskjul 107 i Göteborg, som i dag används som terminal för Englandsbåtarna, finns betongen, tidstypiskt bevarad.

Amerikaskjulet och Kajskjul 107 är i dag de enda kvarvarande hamnmagasinen i Göteborg. Det unika med Kajskjul 107 är den platsgjutna betongen och det är bland annat användningen av betongen som utgjort grund för kulturmärkningen.

– Det viktiga är att göra rätt värderingar och att värdet är väl preciserat så att vi kan göra förändringar som passar väl in i den nya användningen. Kan vi inte använda miljöerna i dag så går de långsamt i graven. Den historiska bakgrunden måste vara tydlig men den ska fylla en funktion.

KOMMUNENS PERSPEKTIV

Kommunerna kan i samband med att man utarbetar detaljplaner skydda värdefull bebyggelse genom Plan- och bygglagen, och använder då beteckningarna Q och q. Anders C. Eriksson är stadsarkitekt i Strängnäs kommun, som omfattar städerna Strängnäs och Mariefred, och som har ett stort kulturarv sedan medeltiden att förvalta.

– Det är två städer med en mycket stark historisk prägel, berättar Anders C. Eriksson, Strängnäs med sin domkyrka

från 1200-talet och Mariefred med Grips-holms slott från 1500-talet. Men det handlar inte bara om att bevara gamla byggnader. Det kan gälla att bevara hela kultursammanhang där det ingår både landskap, gårdar och byggnader. Det är viktigt att områdena hålls levande, utvecklas och får en naturlig och lämplig användning.

Anders arbetade för ett par år sedan mycket intensivt i Norrköping med industrilandskapet i staden, som grundlades under medeltiden och fick sin storhetstid under 1800-talets senare hälft till början av 1900-talet. Få europeiska städer kan erbjuda ett så välbevarat industrilandskap som Norrköping. I 'Sveriges Manchester' startade den industriella utvecklingen på 1600-talet genom Louis De Geer och pågick fram till mitten av 1900-talet.

I dag har industribyggnaderna fyllts med nytt liv och återanvänts för kultur-, utbildnings- och företagsändamål. Här finns bland annat Norrköpings stadsmuseum, Arbetets museum och Campus Norrköping som utgör en viktig stomme i det nya industrilandskapet.

– Detta anser jag vara ett bra exempel på en miljö som har bevarats, fått liv igen och återanvänts. Det handlar om att utveckla miljöer, inte bara vårda och bevara. Människor måste kunna bo naturligt och ändå ha intressanta historiska miljöer inpå sig. Detta är något som jag försöker att få gehör för i Södermanland, säger Anders.

KOMMUNENS VERKTYG

Om man i kommunens detaljplan markerar en byggnad med beteckningen q betyder det att byggnaden inte bör rivas. I detaljplanen måste man förklara detaljerat hur skyddsföreskrifter ska efterlevas. Det kan gälla både exteriören och interiören eller bara exteriören. Det kan hand-

la om material, färgsättning och regler för om- och tillbyggnad. Beteckningen Q innebär en högre grad av skydd och här gäller absolut rivningsförbud. Restriktionerna ska även här noggrant beskrivas i detaljplanen. Det kan handla om att ägaren inte ens får måla om sovrummet i den färg han vill.

– Alla inblandade har sitt ansvar, menar Anders C. Eriksson. Både ägaren som ska förvalta byggnaden och byggnadsnämnden som måste vara medveten om och uppmärksam på vad som händer med miljön. Det är viktigt att låta byggnaden berätta om sig själv och sin historia. När man ändrar i miljön så gäller det att vara både känslig och varsam.

Det är stor skillnad mellan en varsam renovering och en förvanskande återanvändning där värdena går förlorade. Det kan handla om material, konstruktion, rumsgestaltning eller tekniska installationer som tjänar på att visas i stället för att samlas i konstruktionen. Frågan är hur mycket en ny verksamhet får styra.

FÖRBÄTTRAT SKYDD I FRAMTIDEN

För ett år sedan lämnade Kulturbegyggelseutredningen sitt förslag till regeringen om förändringar och förbättringar av skyddet för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Utredningen föreslår bland annat att kommunerna inte längre ska behöva ta fram en ny detaljplan eller nya områdesbestämmelser för att skapa ett långsiktigt skydd för en värdefull byggnad. I stället ska kommunen kunna besluta om kulturminnesmärkning som skulle medföra att byggnaden fick «en förhöjd bygglovsplikt». På så sätt skulle byggnadens kulturvärden göras tydligare för såväl ägare och brukare som för allmänheten. Förutom att skyddet skulle bli enklare att tillämpa skulle det även ge förutsättningar för en kontinuerlig dialog mellan ägaren och kommunen.

Utredningen föreslår också att man ska sluta att skilja på statliga och enskilda byggnadsminnen. Det skulle ge länsstyrelserna ett större helhetsgrepp då det gäller byggnadsminnena i länet, eftersom de föreslås ta över hanteringen av de statligt ägda byggnadsminnena från Riksantikvarieämbetet. De allra flesta statliga byggnadsminnena förvaltas av Statens fastighetsverk, och verket skulle enligt förslaget även få en kontrollerande roll då det gällde de egna byggnaderna och monumenten. **KV**

